

17. *Narodnoe delo — The People's Affair.* (1918). Gorodskaya дума — City Duma. 18 July. p.4.
18. LEVCHENKO, YA. (1918) Smeta g. Kyeva na 1918 god — Kyiv Cost Sheet in 1918. *Kievskie gorodskie izvestiya — Kyiv City News.* 25 July. p.33-44.
19. *Kievskie gorodskie izvestiya — Kyiv City News.* (1918). Polozhenye o sborakh v dokhod g. Kyeva po stroitel'noy chasty — The Regulation on Levies to the Kyiv Revenue From Construction Branch. 25 July. p.55-57.
20. *Poslednie novosti — Last news.* (1918). Gorodskaya дума — City Duma. 3 August. p.2.
21. *Russkiy golos — Russian Voice.* (1918). Gorodskaya дума — City Duma. 3 August. p.2.

Надійшла до редакції 19 грудня 2014 р.

УДК 37:94(477)«1932/1933»

Н. В. Сафонова

**ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ
ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛІВ
ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНОЇ КАМПАНІЇ 1932—1933 РР.
ТА ЇЇ ТРАГІЧНИХ НАСЛІДКІВ ДЛЯ ОДЕЩИНИ**

Одеська державна академія технічного регулювання та якості,
вул. Ковальська, 15, м. Одеса, 65023, Україна

Сафонова Надія Володимирівна, к. пед. н., доцент кафедри суспільно-гуманітарної підготовки, e-mail: nadi_saf@mail.ru

АНОТАЦІЯ

В роботі представлено дані про велику українську трагедію. В останні роки в Україні стали доступними документи і матеріали багатьох архівів. Нині є очевидним, що Голодомор 1932–1933 років в Україні був результатом спланованих системних заходів та виступив одночасно інструментом знищення соціальної бази народного опору радянській владі в Україні, всесоюзній індустріалізації, застереженням Українському радянському урядові проти намірів проводити порівняно самостійну політику. Процес пошуку триває і буде тривати, знання про Голодомор розширюються.

Доповнена інформація щодо жорстокої та кровопролитної мінувшини першої половини ХХ століття для українського народу.

Революція і громадянська війна, колективізація сільського господарства і голодні 1932–1933 роки, репресії сталінського режиму проти власного народу і Велика Вітчизняна війна забрали мільйони людських життів. І дуже мало нині залишилось людей — очевидців тих страшних років. Тому їх спогади безцінні, це історія багатьох поколінь наших громадян, історія нашого краю. В роботі віднайдено нові матеріали Державного архіву Одеської області щодо фактів та наслідків голодомору 1932–1933 років на Одещині.

Ключові слова: Голодомор; геноцид; «чорні дошки»; колективізація.

Н. В. Сафонова

**ДОКУМЕНТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА
ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ
МАТЕРИАЛОВ ХЛЕБОЗАГОТОВИТЕЛЬНОЙ КАМПАНИИ
1932–1933 ГОДОВ И ЕЁ ТРАГИЧЕСКИХ ПОСЛЕДСТВИЙ
ДЛЯ ОДЕССЫ И ОБЛАСТИ**

Одесская государственная академия технического регулирования и качества,
ул. Кузнечная, 15, г. Одесса, 65023, Украина

Сафонова Надежда Владимировна, к. пед. наук, доцент кафедры общественно-гуманитарной подготовки, e-mail: nadi_saf@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В работе представлены данные о большой украинской трагедии. В последние годы в Украине стали доступны документы и материалы многих архивов. Сейчас очевидно, что Голодомор 1932–1933 годов в Украине был результатом спланированных системных мероприятий и выступил одновременно инструментом уничтожения социальной базы народного сопротивления советской власти в Украине, всесоюзной индустриализации, предостережением Украинскому советскому правительству против намерений проводить сравнительно самостоятельную политику. Процесс поиска продолжается и будет продолжаться, знания о Голодоморе расширяются. Дополнена информация о жестоком и кровопролитном прошлом первой половины XX века для украинского народа. Революция и гражданская война, коллективизация сельского хозяйства и голодные 1932–1933 годы, репрессии сталинского режима против собственного народа и Великая Отечественная война унесли миллионы человеческих жизней. И очень мало сейчас осталось людей — очевидцев тех страшных лет. Поэтому их воспоминания бесценны, это история многих поколений наших граждан, история нашего края.

В работе найдены новые материалы Государственного архива Одесской области по фактам и последствиям голодомора 1932–1933 годов в Одесской области.

Ключевые слова: Голодомор; геноцид; «черные доски»; коллективизация.

N. V. Safonova

**DOCUMENTS OF THE STATE ARCHIVE OF ODESSA
REGION AS A SOURCE FOR STUDYING OF GRAIN
PROCUREMENT CAMPAIGN OF 1932—1933 AND ITS
TRAGIC CONSEQUENCES FOR THE ODESSA REGION**

Odessa state academy of technical regulation and quality,
15 Kuznechnaya St., Odessa, 65023, Ukraine

Safonova N. V. PhD in Education, Assistant professor of the Department of social and humanitarian training, e-mail: nadi_saf@mail.ru

ABSTRACT

The paper presents data on the great Ukrainian tragedy. In recent years documents and materials from many archives have become available in Ukraine. It is now obvious that the Holodomor of 1932—1933 in Ukraine was the result of planned activities and was made an instrument of destruction of the social base of popular resistance to Soviet power in Ukraine, a warning against the Ukrainian Soviet government's intentions to carry out a relatively independent policy.

However, the search process continues and will continue, expanding knowledge about the famine. First half of the twentieth century was a fierce and bloody period for our people. Revolution and civil war, collectivization and the famine of 1932—1933, repression of the Stalin's regime against its own people and the Great Patriotic War took millions of lives. There are very few people left now who witnessed those terrible years. Therefore, their memories are priceless. This is a story of many generations of our citizens, the history of our region. The work presents new materials from the State Archive in the Odessa region related to the facts and consequences of the famine of 1932—1933 in the Odessa region.

Key words: famine; genocide; «Black boards»; collectivization.

Актуальність проблеми полягає в тому, що одним із найстрашніших злочинів сталінізму проти українського народу був організований ним голод 1932–1933 рр. ЦК КП(б)У, РНК

УСРР, десятки тисяч місцевих партійних і радянських керівників, суд і прокуратура республіки, органи ОДПУ на території власної республіки стосовно власного народу діяли так, як нечасто дозволяли собі діяти загарбники в окупованій країні. Подвірні обшуки супроводжувалися конфіскацією не лише зерна, а й картоплі, буряків, сала, м'яса та інших продовольчих запасів на зиму. Селяни були позбавлені всього їстівного. Цим партійно-державний апарат цілком свідомо прирікав їх на смерть [1]. Щоб приборкати село, позбавити хліборобів самостійності, висунута ідея суцільної колективізації господарств та масового створення колгоспів — «фабрик зерна» [15].

Постановка проблеми у загальному вигляді полягає в тому, що головним наслідком насильницьких методів організації колгоспів стали масове невдоволення та відкриті протести селян — аж до антирадянських збройних виступів. Так, у Татарці натовп, оточивши сільраду, вимагав повернути зерно і коней. До чогось більшого, правда, справа не дійшла, оскільки міліція з Одеси заздалегідь взяла під варту найактивніших із невдоволених [9, с. 45–46].

Масова колективізація в Україні завершилася створенням 24 тисяч колгоспів з населенням близько 20 мільйонів осіб. Але у 1932–1933 роках колгоспи могли забезпечити роботою лише 6–6,7 мільйонів осіб, тобто третину членів. Колгоспників, котрим вистачало робочих місць, «приписали» до постійних дільничних бригад, кожна з яких налічувала 40 працівників та обробляла в середньому 400–500 гектарів землі. Колгоспник не міг залишити бригаду без дозволу бригадира, не мав паспорта або посвідчення особи, тобто фактично ставав безправним кріпаком. Щоб виїхати за межі села, треба було отримати довідку сільради. Мізерна плата за примусову працю відзначалась низькою продуктивністю, тому приписані до них селяни були приречені на зубожіння та голод [1].

Історія Росії не пам'ятає такого голодомору. Південь України здавна міцно охоплюють суховії, а звідси неврожаї. На початку ХІХ століття в Росії були неврожаї, але царська влада не залишила селян з їх бідою наодинці, приходила на допомогу. На кожну людина була виділена грошова допомога — 50 рублів сріблом. У ті часи це були великі гроші, якщо порівняти, то ходовими в цей час були 1/2 коп., 1/4 коп. і навіть 1/8 коп.

Люди були врятовані, але з умовою, що вони повернуть гроші державі після врожайного року [10, с. 32–33].

В Україні у 1933–1934 роках держава не прийшла на допомогу. Навпаки, з вже помираючих вимагали податки [15].

Для вилучення зерна до села відряджали війська і міліцію. Колгоспники збагнули, в яку потрапили пастку. Ніхто з них не бажав працювати безкоштовно; в громадському господарстві люди тільки вдавали, що працюють. У газетних кореспонденціях повідомлялося, що врожай 1932 року в Україні видався добрий, але він гниє на полях. Селяни ж заявляли: «Хай гине, все одно й це заберуть» [4]. Замість того, щоб налагодити чітку організацію і оплату праці, Сталін та його оточення обрали шлях репресій [15].

Наближення катастрофи відчувалося вже в середині 1932 р. Репресивна у своїй основі хлібозаготівельна кампанія 1932—1933 рр., організована і здійснена сталінською адміністративно-командною системою, породила голодомор, за своїми наслідками тотожний геноциду. Величезних людських втрат зазнала Одещина.

Поставлені у безвихідь, селяни Одещини кидали домівки й пробували дістатися міста. Не всім це вдавалося. Багато гинуло просто неба на дорогах. Інших зупиняли міліцейські кордони. До міста потрапляло порівняно мало людей. Але порятунку не було й тут. Прагнучи врятувати хоча б дітей, батьки залишали їх у лікарнях, державних установах, у під'їздах будинків і просто на вулицях. Лише з травня–червня 1933 р. держава стала надавати деяку допомогу українському селянству [15].

Виклад основного матеріалу засновується на тому, що зима 1933 року в Одеській області була найтяжчою. Одеський обком КП(б)У шукає будь-які можливості, щоб врятувати помираючих людей від голоду. Поряд з голодом йде в ногу тиф в різновидах. Знову, як і в 1921–1922 роках, в кожній родині тифом хворіють 2–3 людини. Смертність досягає 70 % і більше. Особливе поширення тиф мав в сільській місцевості. За архівними матеріалами особливих папок Одеського обкому ВКП(б)У за 1933 р. доводиться констатувати норми видачі хліба та муки населенню Одещини [3]: «Норма хліба для важливіших підприємств Одеської області — 500 г в день, остальним — 200 г. Закриті учредження: муки: ГПУ —

2,1 т, главмилиция — 19,8 т, руководительский состав райо- нов — 49,3 т.

Кроме городов отпустить хлеб за первую половину марта сего года следующим организациям:

1. Академикам — 0,3 т
2. Арестованным милицией — 1,2 т
3. ГПУ — 0,8 т
4. Галаганским разработкам — 1 т
5. Для каменных разработок — 5 т
6. Графитному заводу — 2,5 т
7. Детским домам — 10 т
8. Больницам — 17 т
9. ГПУ-милиция — 100 т».

Доводиться констатувати, що для Державного політичного управління (ДПУ), що проводило каральні акції щодо українського населення і боролось з українським національно-визвольним рухом, та міліції Одещини виділялося хліба та бо- рошна більше, ніж для потреб населення міста Херсона.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатко- вано розв'язання даного питання, свідчить, що голодомор 1932– 1933 рр. спричинив величезну смертність населення, особливо дітей і стариків. Селяни змушені були їсти собак, котів, щурів, трупи коней, листя й кору дерев. Траплялися численні випадки канібалізму. Села обезлюділи. Живі не мали сил ховати помер- лих. У деяких населених пунктах над сільрадами вивішували чорні прапори: це означало, що жителів тут уже немає. Непро- стую виявилася проблема охорони від голодуючих дозріваючого врожаю. В архівах є багато судових справ по звинуваченню тих, хто хотів знайти їстівне на колгоспних полях, а також тих, хто намагався захистити голодуючих від сталінського закону про охорону колгоспного майна. Наприклад, у с. Козирка Очаків- ського району мати, яка посилала свою одинадцятирічну дити- ну зрізати колоски, була ув'язнена на два з половиною роки. І все це відбувалося під егідою партійних органів [8].

За невиконання річних планів хлібозаготівельної кампанії колгоспи Одещини записували на «чорні дошки» — переліки колгоспів-«зривників» плану із хлібозаготівлі — та вдавалися до жорстоких репресивних заходів у вигляді натуральних штрафів їх керівництва та селянства, що до них входило. Онов-

лені списки колгоспів додавалися до чорної дошки під гаслом «ще жоден з колгоспів чорної дошки не довів своєї відданості пролетарській державі» [11].

У врожайному 1933 р. під час косовиці хлібів знаходили в посівах мерців. Ці люди, гнані голодом, добиралися до поля, м'яли колоски, їли зерно молочної стиглості і тут же помирали. Пухлі від голоду люди, не шкодуючи себе, працювали до безтями, багато навіть ночувало у степу. У записках актів про смерть причина смерті вказувалася як виснаження [3]. Тоді на кожен трудодень давали по 13 кг зерна. Всі, хто залишилися живими, мали змогу їсти хліб. Пролетарські газети висвітлювали ці події в іншому ракурсі, звинувачуючи місцеве населення у безгосподарності та недбалості [12]. «Винні не кліматичні умови, а недбахи та безгосподарники», — такими словами найчастіше списували недовиконання планів заготівель зерна та хліба виїзні бригади, які вели хроніку рейдів з перевірок колгоспів. Сконструйована більшовиками система експлуатації села, по суті, була відродженням кріпосного права.

Рейдами виїзних бригад, що проводили перевірку колгоспів Одещини, складалися листівки, скеровані до колгоспників, які агітували та закликали всіх і кожного боротися за виконання планів заготівель хлібу та виключення свого колгоспу із списку «чорної дошки» [11].

Одеське консульство Німеччини у своєму річному звіті від 6 грудня 1933 року зазначало наступне: «Українська частина округу найбільше постраждала від голоду, особливо у зимовий період. Цей голод був здебільшого викликаний, власне, самими органами влади, які з кінця 1932 року систематично конфіскували весь урожай і запаси, оскільки Одеська область не виконала своїх зобов'язань щодо поставки зерна. Тому все зерно було вивезене, і села справді наприкінці 1932 — на початку 1933 року залишилися без хліба. У лютому надійшли перші повідомлення про численні смерті від голоду і про людоїдство. Найгірше становище було на півночі округу. Але й в Одесі можна було бачити на вулицях виснажених людей, які вмирали від голоду» [6, с. 18–19]. А в цей час на сусідніх залізничних станціях, у елеваторах під охороною міліції зберігалися тисячі пудів хліба. Для вільного продажу у Одесі щодня виділялося 70 т хліба, тоді як для завантаження пароплавів,

що прямували за кордон, на елеватор завозилося в листопаді 1933 р. по 6000 т зерна на добу [15].

Під час голоду в Одесі городяни отримували по фунту чорного хліба на одного працівника, півтора фунта пшона на місяць і три-чотири сухі тарані. В Одесі говорили: «Їж тараньку, пий водичку та виконуй п'ятирічку». У той час, коли мільйони людей в Україні голодували, до Одеського порту день і ніч везли зерно і гнали худобу; кожного дня від пристаней відходили по тричотири іноземні пароплави з мороженим м'ясом, маслом, битою птицею. Згодом у місті замість тарані стали видавати на місяць півтора фунта синьо-зеленої конини. Дітлахи співали: «Телятинку, курятинку буржуям віддамо, а кінноту Будьонного ми самі поїмо». В той час в Німеччині й Англії дешевим зерном з України годували коней і худобу [4]. Архівні документи свідчать про активну діяльність РК міліції в Одеській області, що вела боротьбу проти «спекуляції» зерно-хлібом, та репресивні заходи у випадку звинувачення [13]. Лише з 20 по 31 липня 1933 р. в ході таких операцій було вилучено та перенаправлено понад 7 т продукції у вісімнадцяти районах Одеської області [13].

Голодомор 1932–1933 років знайшов відображення у матеріалах Державного архіву Одеської області. Це близько 1 тис. фондів різних установ, перш за все органів влади і управління. Виконкоми рад усіх рівнів (обласний, міський, районний та сільський) залишили документацію про економічне, політичне, соціальне становище Одеської області в ті роки, які висвітлюють механізми виконання державних планів, партійних постанов [15]. Серед документів з грифом «цілком таємно» — доповідні записки та рапорти контролюючих органів про надзвичайне становище на селі, відомості про канібалізм та протести селян проти нелюдської політики комуністичної влади [14]. Далі одна з них:

«Совершенно секретно

Председателю облисполкома, 01.VIII.1933 г.
Спецдонесение

28 июля с. г. в 11 часов утра застрелился директор зерносовхоза «Красный перекоп», Каховского района, Шварц. Причиной самоубийства, как установлено, явилось то, что Совхоз в данное время находится в глубоком провале. На площади посева 38.126 га убрано всего лишь 6.404 га.

Шварц оставил записку.

«Не выполнил директивы партии Сталина — значит не жить. Прошу не обижать семью. Похороните как хотите. Только в июле» [14].

Документація 1930-х років не є вичерпною і повною, значна кількість матеріалів за цей період не надійшла на державне зберігання через початок Великої Вітчизняної війни і втрачена для історії назавжди. Відомості про жахи Голодомору можна віднайти в обмежених донедавна для пересічного громадянина фондах контрольних комісій Робітничо-селянської інспекції, партійних органів, судових установ. Так, фонд Одеської обласної контори «Експортхліб» (Ф. Р-1690, 1923–1940 рр., 543 справи) включає кон'юнктурні огляди про стан світового хлібного ринку, відомості про ціни на зернові, про концентрацію хлібоекспортних вантажів у портах СРСР. В діловодстві контори відклалися розпорядження Одеського обкому КП(б)У та листування з конторою «Експортхліб» з питань якості експортованих вантажів; листування контори з іноземними торговими представництвами, доповідні записки і зведення про кількість, асортимент та якість зерна, цукру, соняшнику та кормових трав, що відправлялися у Грецію, Німеччину, Італію, США та інші країни через порти України та Росії; відомості про обстеження уповноваженими «Експортхліб» машино-тракторних станцій та радгоспів Одещини, пам'ятки про обстеженню якості врожаю; відомості про пропускну здатність Одеського порту щодо хлібоекспортних товарів та вантажообіг елеватора, зведення про виконання планів експорту, рекламації на продукцію «Експортхліба», графіки і плани роботи суден по експорту хліба; доповідні записки про охорону зерна та боротьбу з розкраданням експортних вантажів з портових складів; річні звіти контори «Експортхліб» за всіма напрямками діяльності; матеріали про організацію і проведення Всесоюзного конкурсу на кращу портову контору «Експортхліба» (1933) [15].

Слід зазначити, що документи охоплюють події на території, значно більшій від сучасної Одеської області. У розпал голоду, у лютому 1932 року в Україні розпочалася нова адміністративно-територіальна реформа. Були утворені 5 областей, в т.ч. Одеська область у складі 4 міст (Одеса, Кіровоград, Миколаїв і Херсон)

і 46 районів, які територіально охоплювали 4 сучасні області — Одеську, Миколаївську, Херсонську і Кіровоградську [4].

В цілому у Державному архіві Одеської області складено список понад 370 фондів, виявлено і складено переліки на 24880 документів, які висвітлюють перебіг та наслідки Голодомору на Одещині.

15 квітня 1934 року всім міським і районним виконкомом Одеської області було розіслано таємну вказівку терміново організувати перевірку сільських РАЦСів з метою очистити їх від класово-ворожих елементів, упорядкувати діловодство і зберігання книг як поточної реєстрації, так і архіву.

Для проведення перевірки призначено інспектора і двох особливо довірених працівників зі складу районного активу. Вони мали наказ вилучити книги смертей за 1933 рік по всіх без винятку сільрадах, а за 1932 рік — за спеціальним списком; вилучені книги передати на зберігання в таємному порядку до райвиконкомів [6, с. 18–19].

На сьогоднішній день остаточно не встановлена кількість жертв голоду. Сталінське керівництво заборонило згадувати про нього в засобах інформації. У січні 1933 р., коли від голоду щоденно гинули десятки тисяч селян, Сталін на об'єднаному пленумі ЦК і ЦК ВКП(б) заявляв, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується і в цьому можуть сумніватися лише зятяті вороги радянської влади [7].

Понад тисячі сторінок Національної книги пам'яті голодомору 1932–1933 років в Україні (Одеська область) — це імена загиблих людей Причорноморського краю, які стали жертвами геноциду українського народу, що призвів до знищення численного прошарку землеробських поколінь. Переважна більшість причин смерті у 1932–1933 роках — це розлади кишково-шлункового тракту («кривавий понос», «перитоніт», «рак шлунку», «цироз печінки») та серцево-судинні захворювання (особливо багато інфарктів), також «гостре малокрів'я». Дуже високим був рівень дитячої смертності (в т. ч. через такі причини як «нежиттездатність», «диспепсія», «інтоксикація організму», «понос», «конвульсії»), а також самогубств молодих людей («самоповішення», самоотруєння» та ін.). Все це може вважатися наслідком тривалого недоїдання і негативного морального стану, в якому знаходилося суспільство в цілому [8].

У переліку населених пунктів, що постраждали від Голодомору 1932–1933 років, за документами Державного архіву Одеської області, книгами РАЦС та свідченнями очевидців встановлено: населених пунктів — 471; жертв Голодомору — 37961 [8].

Сьогодні ми прагнемо правдиво висвітлити цю трагічну сторінку історії українського народу, визначити міру вини тодішнього керівництва країни, керівництва республіки. Цього вимагає наш час. Лише з врахуванням минулого, в тому числі й драматичних подій 1933 р., ми можемо йти у майбутнє [4].

У перспективі подальших розвідок даного напрямку необхідно і надалі глибше вивчати вітчизняну історію через використання та осмислення джерел архівних фондів, достовірних матеріалів. Адже лише знання історичної правди стане запорукою того, що ми знатимемо, що з нами трапилося і що слід зробити, щоб доля суверенного народу і країни була значно кращою, ніж за умов підлеглого становища.

Література та джерела

1. Буковський В. Я. Гірка правда: Документально-історичний нарис. — Одеса: Астропринт, 2006. — Ч. 3. — 440 с.
2. Державний Архів Одеської Області (ДАОО). — Ф. П-11. — Оп. 1. — Арк. 33–37, 7 лютого 1934 р.
3. ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 21. — Спр. 1. — Арк. 97, 8 берез. 1933 р.
4. Голодний хліб (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роки в контексті історії репресій). Овідіопольський район / Авторі-укладачі С. С. Аргатюк, Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський: Наук.-докум. вид. — Одеса: СМІЛ, 2008. — 220 с.
5. Голодомор 1932–1933 років у Ширяївському районі: Книга пам'яті жертв геноциду / Ширяївська районна держ. адміністрація, Архівний відділ Ширяївської райдержадміністрації; [ред. кол. Л. І. Жаданова (голова) та ін.; упоряд. Т. В. Манжос]. — Одеса: Астропринт, 2008. — 160 с.
6. Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Дослідження, спогади, документи. — Одеса: Астропринт, 2007.
7. Закон України про Голодомор 1932–1933 років в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/376-16>
8. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 р. в Україні. Одеська область: [у 2 ч.] — Одеса: Астропринт, 2008.
9. Правда про Голодомор на Одещині, Березівський район / Упоряд. Ніточко І. І. — Одеса: Астропринт, 2008.

10. Ярещенко О. М. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні (На матеріалах Півдня України). — Одеса: Астропринт, 2008.
11. Чорноморська комуна. — 1932. — № 928, 15 листоп.
12. Чорноморська комуна. — 1932. — № 920, 3 верес.
13. ДАОО. — Ф. Р-2000. — Оп. 2. — Спр. 25. — Арк. 144–148: «Цілко-ком таємно»: спецзведення про результати боротьби міліції зі спекуляцією хлібом та зерном по 13 районах Одеської області за період з 20.07 по 31.07.1932. — 1932. — 4 серпня.
14. ДАОО. — Ф. Р-2000. — Оп. 2. — Спр. 25. — Арк. 78, 130: «Не виконав директиви партії Леніна — значить, не жить...» — листування Облміліції з Облвиконкомом з приводу самогубства директора радгоспу «Красний Перекоп» з причини низького рівня збору урожаю. — 1933. — Липень.
15. Сафонова Н. В. Голодомор 1932–1933 рр. на Одещині та його наслідки // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво-Могилянська академія». — К., 2013. — С. 137–142.

REFERENCES

1. BUKOVSKIY, V. Y. (2006) *Girka pravda: Dokumentalno-istorichniy naris — The bitter truth: documentary-historical sketch*. Odessa: Astroprint. (in Ukrainian)
2. 7 lyutogo 1934 r. — February 7, 1934 (1934) Fund 11. Description 1. Case 33–37. Derzhavnyy Arkhiv Odeskoyi Oblasti — State Archive of Odessa region. Odessa. (in Ukrainian)
3. 8.III.1933. Fund 11. Description 21. Case 97. Derzhavnyy Arkhiv Odeskoyi Oblasti — State Archive of Odessa region. Odessa. (in Ukrainian)
4. ARGATYUK, S. S., KOVALCHUK, L. V. & PETROVSKIY, E. P. (2008) *Golodniy hlib (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 rokiv v konteksti istoriyi represiy). Ovidiopol'skiy rayon — Hungry (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 years in the context of the history of repression). Ovidiopol district*. Odessa: SMIL. (in Ukrainian)
5. ZHADANOVA, L. I. (et al.) (eds.) (2008) *Golodomor 1932–1933 rokiv u Shyryayivskomu rayoni: Kniga pamyati zhertv genotsidu — Holodomor of 1932–1933 in the Shyryayivsky region: book of Genocide victims commemoration*. Odessa: Astroprint. (in Ukrainian)
6. NITUCHKO, I. I. (et al.) (eds.) (2007) *Golodomori v Ukrayini: Odeska oblast (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Doslidzhennya, spogadi, dokumenty — Famine in Ukraine: Odessa region (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Research, memories, documents*. Odessa: Astroprint. pp.18–19. (in Ukrainian)
7. *Zakon Ukrayini pro Golodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini — Law of Ukraine on Holodomor of 1932–1933 in Ukraine*. [online] : Available from : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/376-16>. [Accessed 20 February 2015]. (in Ukrainian)

8. SERDYUK, M. D. (et al.) (eds.) (2008) *Natsionalna kniga pamyati zhertv Golodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Odeska oblast — National book of memory of victims of Holodomor 1932–1933 p. In Ukraine. Odessa region.* Odesa: Astroprint. (in Ukrainian)
9. NITUCHKO, I. I. (ed.) (2008) *Pravda pro Golodomor na Odeschini, Berezivskiy rayon — The truth about the famine in the Odessa region, Berezovsky region.* Odesa: Astroprint. pp. 45–46. (in Ukrainian)
10. YARESCHENKO, O. M. (2008) *Golodomor 1932–1933 r.r. v Ukraini (Na materialah Pivdnyia Ukraini) — Holodomor of 1932–1933 in Ukraine (based on materials of South Ukraine).* Odesa: Astroprint. p. 32–33. (in Ukrainian)
11. *Chornomorska komuna* (1932) 15 November. (in Ukrainian)
12. *Chornomorska komuna* (1932) 3 September. (in Ukrainian)
13. «Tsilkom taemno»: *spetszvedennya pro rezultati borotbi militsiyi zi spekulyatsieyu hlibom ta zernom po 13 rayonah Odeskoyi oblasti za period z 20.07 po 31.07.1932, 1932, 4 serpnia — «Top Secret»: special report on the results on the struggle of the police with bread and grain speculation in 13 districts of Odessa region in the period from 20.07 to 31.07.1932, 1932, August 4.* Fund R-2000. Description 2. Case 25. Derzhavnyy Arkhiv Odeskoyi Oblasti — State Archive of Odessa region. Odesa. (in Ukrainian)
14. «Ne vyipolnil direktiviyi partii Lenina — znachit, ne zhit...» — *listuvannya Oblmilitsiyi z Oblvikonkomom z privodu samogubstva direktora radgospu «Krasniy Perekop» z prichini nizkogo rivnya zboru urozhayu, 1933 r., lipen — «Not to implement Lenin party's directive means not live...» — Correspondence of the regional police with the Executive Committee on the issue of the suicide of the Director of «Krasny Perekop» farm caused by a poor crop, 1933, July.* Fund R-2000. Description 2. Case 25. Derzhavnyy Arkhiv Odeskoyi Oblasti — State Archive of Odessa region. Odesa. (in Ukrainian)
15. SAFONOVA, N. V. (2013) *Golodomor 1932–1933 rr. na Odeschini ta yogo naslidki — 1932–1933 Holodomor. Odessa Region and its consequences.* In: HUBERSKYY, L. (et al.) (eds.) *Golod v Ukraini u pershiy polovini XX stolittya: prichini ta naslidki (1921– 1923, 1932–1933, 1946–1947): Materiali Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi — The famine in Ukraine in the first half of the twentieth century: the causes and consequences (1921– 1923, 1932–1933, 1946–1947): Proceedings of the International Conference.* Institute of Demography and Social Studies named after M. V. Ptukha of NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Taras Shevchenko National University. National University of «Kyiv-Mohyla Academy». 20–21 November. Kyiv. pp. 137–142. (in Ukrainian)

Надійшла до редакції 30 грудня 2014 р.